

Gyáni Gábor

A forradalom társadalomtörténeti paradoxonjai

A neves amerikai történet-szociológus, Barrington Moore Jr. immár klasszikusnak tekintett munkája céljaul eredetileg azt tűzte ki, hogy feltárja mindazon történelmi körülményeket, melyek során egyik vagy másik társadalmi kategória képviselői (a földbirtokosok és a parasztok) a demokrácia nyugati parlamentáris változatának, illetve a jobb- és a baloldali diktatúrák (a fasiszta és a kommunista rezsim) felemelkedésének számottevő erejévé váltak.¹ Mi viszont ezúttal arra vállalkozunk, hogy megragadjuk az ötvenhatos forradalom társadalmi bázisát, valamint rámutatunk azokra az ösztönző erőkre, melyek hatására egy-egy társadalmi csoport a sztálinista hatalmi és társadalmi berendezkedés elleni lázadás „számottevő társadalmi erejévé” nőtte ki magát.

Az 1956-os magyar forradalom társadalomtörténetét kutatva egyszerre figyelünk azokra, akik „csak” szimpatizáltak a forradalom ügyével, és persze főként azokra, akik tevőlegesen be is kapcsolódtak az eseményekbe. Az utóbbiakból kerültek ki a minden helységben hamarosan felálló, különböző nevekkal illetett forradalmi irányító szervek tagjai és vezetői. Őket viszonylag könnyen azonosítani lehet a személyüket illetően, a tüntetések és a tömegrendezvények résztvevőiről ellenben legfőljebb sejtethetjük, hogy mely társadalmi csoportok tagjaiból verbuválódtak.

Míndez azért fontos kérdés, mert ha túl kívánunk jutni a forradalmi legendákon és az ötvenhatal kapcsolatos Kádár-kori propaganda társadalomképén, akkor ezeket a „tényeket” kell elsősorban tisztázni. Ami azért sürgető feladat, mert a kádári propaganda és a neki megfelelő történeti felfogás, még ha csak burkoltan is, tovább él a köztudatban; olykor épp az elsődleges források közvetítik számunkra. Hiszen a megtorlás során, a megtorlás céljából keletkezett peres iratanyag, a forradalom történetének egyik elsőrendű forrása közvetlen módon a forradalmat eltipró hatalmi elit forradalomképét továbbítja; olyan konstrukcióknak ad ugyanis hangot, helyesebben írott formát, melyek nem, vagy csupán áttételesen vallanak az események tényleges mozgatórugóiról és eminens szereplőinek a kilétéről. A bírósági tanúk és vádlottak ötvenhatról szóló elbeszélései valójában az „irányított beszéd” jegyében keletkeztek a kihallgatás során vagy a bírósági tárgyalótermekben. Ilyenformán a kihallgatást vezető rendőrtisztek, a bíró, valamint a vádat képviselő ügyész kérdéseinek, magyarán: a megtorló hatalom érdeklődésének megfelelően szerkesztett elbeszélésekkel szolgálnak az események korabeli láncolatáról. S ez nem éppen a számunkra ma leghitelesebbnek tetsző '56-elbeszélést ígéri. A nem a kádári hatalom akkori szolgálatát vagy utólagos igazolását hivatásuknak tekintő történészek persze mindig tudatában voltak ennek a ténynek. A Nagy Imre-per dokumentumain alapuló

---

¹ Barrington Moore, Jr.: *Social Origins of Dictatorship and Democracy. Lord and Peasant in the Making of the Modern World*. Beacon Press, Boston, 1967. xi.

„Fehér könyv”-et, a kádári propaganda eme „alapirodalmát” így jellemzi például a Nagy Imre-biográfia jeles szerzője: „A kiadvány célkitűzése az ítéletről szóló közlemény állításainak alátámasztása volt. [...] A kötet a manipuláció olyan ismeretes eszközeivel készült, mint a szövegműveletből kiragadott idézetek és az ellenkező vélemények elhallgatása, a szövegek egyszerű meghamisítása, nem létező párbeszédnek konstruálása.² S ez *mutatis mutandis* a peranyagra is érvényes.

A megtorló hatalmi apparátus '56-ról alkotott elképzelése szöges ellentétben állt a forradalmároknak ugyanerről vallott akkori és későbbi felfogásával. Így nem csoda, hogy már az főbenjáró bűnnek számított a megtorlás időszakában, ha valaki a hivatalos felfogástól, a kanonizálttól eltérő módon dokumentálta a történeteket. Könnyen bíróság elé kerülhetett bárki, aki egyszerűen csak összegyűjtötte és „archiválta” a forradalom eseményeinek írott dokumentumait (újságokat, röplapokat); ez történt egyebek közt Kosáry Domokossal.³ S könnyen a megtorlás áldozatává vált az is, aki „az ellenforradalom idejében egy olyan csoportot vezetett, amely csoport az ellenforradalomnak *ferde beállításban* történő fotografálását tűzte ki célul, és ezen filmanyagoknak külföldre juttatásával hivatva lett volna a népköztársaság elleni gyűlöletet kelteni, az ellenforradalmat pedig dicsőséggel övezni”.⁴ A forradalomról való „helyes” tudás kisajátításának és kanonizálásának a jegyében, a megtorlás során keletkezett tehát az '56 fontos forrásainak tekintett dokumentumok nagy hányada.

A kérdőre vont (bíróság elé állított, majd elítélt, illetve „csak” internált) „ötvenhatosok” sem minden célzatosság vagy előzetes szelekció nélkül váltak a megtorlás áldozataivá. Nem csupán a perek konstruált személyi összetétele érdemel figyelmet – erről többször szó esett már egyes történeti munkákban, mint történt akkor is, amikor egy tanulmány szerzője megjegyezte: a forradalom helyi résztvevőinek nagy hányada soha nem került bíróság elé.⁵ Ilyen és hasonló tapasztalatokról bármelyik történész beszámolhatna a megtorlás történetét tárgyalva. Ennél közvetlenebb bizonyítékunk is van ugyanakkor arról, hogy mennyire megbízhatatlan a korabeli peranyag tanúságtétele a forradalom valós társadalmi támogatottságát illetően.

A belügyminiszter-helyettes által 1957. december 4-én kibocsátott 61. számú, „szigorúan titkos” („Csak vezetők részére!”) szolgáló utasítás *expressis verbis* kimondta: az őrizetesként vagy gyanúsítottként büntetőügyeiben eljáró belügyi szervek az illetők szociális származásáról „sok esetben nem megfelelően leellenőrzött és megtévesztett adatokat tüntetnek fel”. Miért? Azért, mert: „Ezek a téves adatok sok esetben a valóságtól eltérően azt mutatják, hogy a köztörvényes és politikai bűnözők nem elsősorban osztályidegen, lumpenproletár, huligán elemek soraiból kerülnek ki.” A mondott „hiba” abból ered, hogy a megtorlás hivatalnokai nem tisztázzák a gyanúsítottak, őrizetesként „valódi osztályhelyzetét” és „sok esetben csak bemondás alapján határozzák azt meg”. Következésképpen:

² Rainer M. János: *Nagy Imre. Egy XX. századi magyar életút a világban*. Élet és Irodalom, 2006. június 16. 15. Rainer egyúttal utal rá, hogy a kiadvány forráskritikai elemzését „Nagy Imre 1956 után külföldre menekült hívei Méray Tibor és Kende Péter vezetésével *Az igazság a Nagy Imre-ügyben* című, ... több nyelven megjelent kötetben” már elvégezték. Uo.

³ A forrásról tájékoztat: *Dr. Kosáry Domokos pere*. In: Hegedűs B. András, főszerk.: *1956 kézikönyve. Megtorlás és emlékezés*. 1956-os Intézet, Bp., 1996. 203.

⁴ A vádiratot idézi Gervai András: *Megbilincselve*. Élet és Irodalom, 2006. június 16. 8. A „hamis bizonyítékok” előállításának vádjával 1958-ban öt évre ítélte Teuchert József bűne volt egyebek közt, hogy filmfelvételeket készített a december 4-ei „asszonytüntetésről” és megörökítette az oroszok által megrongált Magyar Nemzeti Múzeumot.

⁵ Bán Péter: *A Pécsi Megyei Bíróság büntetőperes iratainak néhány társadalomtörténeti tanulása*. In: Kapiller Imre, szerk.: *'56 vidéken*. Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 1992. 24.

„Előfordul, hogy többszörösen büntetett huligán elemeket, osztályidegeneket névleges foglalkozásuk, jelenlegi munkakörük, vagy származásuk alapján munkásnak tüntetnek fel.” Mindeme „anomáliák” kiküszöbölése végett a belügyminiszter-helyettes arra utasítja a BM parancsnokait, hogy „tartsanak eligazításokat beosztottaiknak az osztályhelyzet megállapításának alapvető kérdéseiről.” E szerint: „Nem lehet munkásnak vagy parasztnak feltüntetni azt, aki pl. már kétszer büntetve volt, valamint azokat az osztályidegen személyeket, akiket a proletárdiktatúra szorított ki pozícióikból fizikai munkára...”. Fontos tehát, hogy: „Az osztályhelyzet meghatározásánál származást, eredeti és jelenlegi foglalkozást együttesen kell alapul venni.”⁶

S mi vajon a helyzet a többi történeti nyommal? Egy további becses történeti forrás az '56-ot illetően évtizedekkel az esemény megtörténte után, zömében 1989 után keletkezett s többnyire írásban is rögzített dokumentum, az oral history. Az interjúk készítői kezdetben az írott források hiányos adatainak a kiegészítése, azok pótlása miatt fordultak nagy elánnal az oral history felé. Némi idő elteltével be kellett látniuk, hogy a forrás erre a célra nem, vagy alig alkalmas. Az oral history történelmi tanúságtételének a hitelessége ugyanis elsősorban nem a múlt így feltáruló képének a valóságosságában, hanem elsősorban abban rejlik, hogy megtudhatjuk belőle: milyen tapasztalatokat szerzett a múlttól a kortárs, és főként, hogy milyen emlékképek élnek benne tovább erről a múlttól.⁷ Márpedig az emlékezet révén tovább adott történelmi tapasztalat, illetve a múlt, „ahogy volt”, két igen különböző dolog.

Elemézve egy ötvenhatos svájci emigránsokkal néhány éve készített oral history gyűjteményt jutottam arra a következtetésre, hogy az emlékezők „framework-story” jellegű elbeszélései jóval többet árulnak el az érintettek emigrációs élményeiről, a vele összekapcsolódó narratív (identitásteremtő) stratégiákról, mint tényleges '56-os élményeiről. Az emlékezők által a saját ötvenhatukról előadott történetek ugyanis rendre teleologikusak, tehát az utólagos konstrukció jegyeit hordják magukon. Különösen jellemző ez akkor, midőn az ötvenhatban tanúsított viselkedésükről számoltak be vagy adtak számot az emlékezők akkori cselekedeteik motívumairól.⁸

Kellő óvatossággal kell tehát eljárni mind az elkövetők (a Kádár-kori megtorló apparátus), mind (a zömmel) az áldozatok köréből verbuválódó emlékezők dokumentumainak a történetírói felhasználása során.

***

Elsőként arra keressük a választ, hogy kik voltak a „forradalmárok”, pontosabban: mely társadalmi csoportok tagjai reprezentálták magukat a forradalmi megmozdulásokban. Durván mondva három nagy makrotársadalmi csoport körvonalai látszanak kibontakozni: a baloldali, röviden „revizionistáknak” nevezett alkotó értelmiség, köztük nagy számban írókkal, újságírókkal és társadalomtudósokkal; az egyetemi diákok és végül az ipari, főként a nagyipari munkásság. Már most kijelenthetjük: túlzott leegyszerűsítés lenne kizárólag bennük megjelölni '56 jellemző társadalomtörténeti hátterét. Amennyiben

⁶ Történeti Hivatal, *Az érvényes miniszteri, miniszterhelyettesi parancsok, utasítások, közös utasítások gyűjteménye 1957. 6–21/1957.* A forrásra Takács Tibor hívta fel a figyelmemet, szívességéért ezúton is köszönetet mondok.

⁷ Vö. Paul Thompson: *The Voice of the Past. Oral History.* Oxford, Oxford University Press, 1982., különösen 150–166; Gyáni Gábor: *Emlékezés és oral history.* In: *Uő: Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése.* Napvilág, Bp., 2000. 128–145.

⁸ Gyáni Gábor: *56-os menekültek emlékezési stratégiái.* In: Kanyó Tamás, szerk.: *Emigráció és identitás. 56-os magyar menekültek Svájcban.* Budapest, L'Harmattan/MTA Kisebbségkutató Intézet, 2002. 135–149.

kitekintünk a főváros és a nagyobb vidéki városok határain, akkor nyomban szembeötlik a parasztság egyes elemeinek a forradalmi szerepvállalása is. Ezen azonban a legkevésbé sem csodálkozhatunk, mivel (1) a parasztság üldözése az ötvenhatot megelőző néhány évben kirívónak volt mondható, következésképpen a rákosista hatalmi gépezet elleni természetes ellenérzéseik gyorsan felszínre kerülhettek, amikor a hatalmi gépezet egyik pillanatról a másikra látványosan összeomlott. Továbbá, a falvak véleményformálói mindig is elsősorban a gazdag(abb) parasztbirtokos családok soraiból kerültek ki, ami '56-ban is megismétlődött. Ezt az esetet példázza az a kitűnő ötvenhatos falusi társadalomtörténeti elemzés, mely szerint a Nógrád nevű faluban október 26-án kirobbant tömegdemonstráción a település lakosainak közel a negyede képviseltette magát személyesen, legalább úgy, hogy kiállt házának a kapuja elé, hogy ily módon kövesse nyomon a tüntetés eseményeit. Az aktívabb szereplők ugyanakkor nyilvánosan is hallatták a hangjukat, a forradalmi testületek tagjai lettek; a 797 lelket számláló település tíz százalékát alkották az utóbbiak (78 fő). Tegyük hozzá: mind kizárólag férfiak voltak.

Az idézett falusi példa abból a szempontból is árulkodó, hogy a helyi birtokoscsaládok férfitagjai mellett ugyanazon családok fiatal leszármazottai is hamar mobilizálódtak: élenjáró szerepük főként a forradalmi események helyi beindításában, a kezdeményezésben volt igazán számottevő. A faluból részben már kiszakadt, az ingázó életforma folytán ahhoz már csak félig-meddig tartozó fiatal, 30 év körüli városi munkások hozták ugyanis magukkal a városból a forradalom szelét. Később sem szorultak ki teljes egészében a forradalom helyi eseményeiből: idősebb társaikkal, a valamikori módosabb parasztok férfi reprezentánsaival (nemegyszer az apáikkal) megosztottak a vezető posztokon.⁹

Az ötvenhatos forradalomnak ez a falusi társadalmi képlete, kis megszorítással, bizvást általánosnak is mondható, mert ott is így alakultak a dolgok, ahonnan pedig nem jártak el nagy számban dolgozni a közeli vagy a távolabbi városok ipari üzemeibe. Erre vall annak a két Csongrád megyei falunak a vizsgálata, melyekre a Nógrádban tapasztaltnál kevésbé hatott az ingázás által közvetített urbanizáció. Ám itt is meglepően aktívak az elsőgenerációs, tehát a paraszti származású fiatal ipari munkások.¹⁰

Mi rejlik vajon a fiatal ipari munkásoknak falusi viszonylatban szembetűnően nagy forradalmi aktivitása mögött? Nem tévesztve szem elől, hogy forradalmi időkben is rendszerint a társadalmi hierarchia csúcsain vagy az közelében elhelyezkedő elemek, a módosabb, de legalábbis a törekvő egzisztenciák, a politikailag tudatosabb, a szervezetesebb és tekintélyes személyek és csoportok játsszák a vezető szerepet, nem meglepő a falusi munkások és a valamikori módos parasztagazdák ilyen forradalmi viselkedése.

Az ötvenes évek viharos társadalmi átrétegződési folyamatai szintén hozzájárultak valamit ehhez. A társadalmi emelkedés hagyományos paraszti-falusi módjának a két háború közt elsősorban a földbirtok gyarapítása képezte az elsődleges formáját. Ez a mobilitási csatorna azonban az 1940-es évek végétől mindinkább bedugult, majd teljesen el is apadt a városba költözés, illetve a városi ipari munkába állás következtében. Ilyenformán a mobil (az emelkedő) paraszti egzisztenciák, mindenekelőtt a paraszti származású fiatalok elitje a városi szakmunkásság sorait kezdte el gyarapítani egyre nagyobb számban. Mely mobilitási minta a két háború közt még teljesen ismeretlennek számított, mert folyt ugyan némi városba áramlás a falvak irányából, az azonban nem feltétlenül az ipari munkásság

⁹ Tyekvicska Árpád: *Helyi forradalom. Önszerveződés Nógrád községben 1956-ban*. In: Kapiller Imre, szerk.: i. m. 37., 41., 47 és 49.

¹⁰ Belényi Gyula: *Párhuzamos falurajzok: Kistelek és Mórahalom 1956-ban*. In: Kapiller Imre, szerk.: i. m. 14–15.

sorait gyarapította, hanem többnyire a képzetlen munkások (a városi napszámosok, a városi cselédek) utánpótlásául szolgált.

A második világháborút követően ellenben – a szorgalmazott mobilitás politikai prioritást élvező gyakorlata folytán – mindez észrevehetően átalakult. Az extenzív iparosítás eredményeként teremtett megannyi új városi-ipari munkahely és a paraszti fiataloknak a faluból való tömeges kiáramlása, nem utolsósorban a gyors átképzési programok hatására nem számított többé újdonságnak a paraszti sorból közvetlenül a privilegizáltak számító szakmunkási sorba való felkerülés. Ezen átrétegződési folyamat következtében került előtérbe ötvenhat falusi bázisában egyik-másik „modern” társadalmi csoport, például a városokban foglalkoztatott nagyipari munkásság (ingázó része).¹¹

S van itt még valami. A parasztság, mondhatni egyfajta történelmi tradíció jóvoltából, rendszerint idegenkedik a politikai tartalommal telített modern tiltakozási formák átvételétől. Ezért is viseli mindig magán a parasztság hamisítatlan bélyegét a paraszti megkülönböztetés (a diszkrimináció) elleni „láadás”, a paraszti sors (örök?) fátumával való szembeszegülés. A „racionális paraszt” rendszerint azokat a másokéval összehasonlíthatatlan életvezetési technikákat veti tehát latba sorsát javítandó, melyek kirírnak a (modern) társadalomban e célból rendelkezésre álló cselekvési repertoárból. A paraszt – az érdekeit védendő – ilyenformán nem a szakszervezetnek, a pártpolitikának vagy a társadalmi tiltakozás modern formáinak (sztrájk, tüntetés) veszi közvetlenül is nagy hasznát. Fontosabbnak tűnik számára az, amit a hatalom, a hatalmasok kijátszásának szokásszerű praktikáiként régtől fogva ismer és gyakorol: az „ürdölga” látszatteljesítése, az adó eltitkolása, egyszóval, a fű alatti eljárások ravasz kimódolása és ügyes kivitelezése, a csoportszolidaritás és az egyéni ügyeskedés kombinációján nyugvó „csendes forradalom”; s persze a paraszti moralitás potenciáljának a tökéletes kihasználása (a szigorú munkamorál, az asketikus életvitel, a szűkös lehetőségek maximális kiaknázásának különleges képessége stb.). A Mancur Olson kollektív cselekvéstudományát is magáévá tevő meghatározás szerint „a parasztok nem szükségképpen cselekszenek közös vagy csoportérdekeik realizálása végett, egyéni érdekeiket gyakran fontosabbnak tartják, mint közös érdekeiket. (...) Ha tehát a kollektív cselekvés mindössze »a csoport vagy társadalom egésze számára nyújt kollektív előnyöket«, akkor a parasztközösségekben egyértelmű hajlandóság mutatkozik a közös problémák individuális szintű megoldására. (...) A kollektív cselekvéshez nem elegendő a konszenzus vagy akár a szükségletek intenzitása, hanem arra van szükség, hogy a parasztok úgy találják: egyéni érdekük fűződik... ahhoz, hogy erőforrásaikat közös érdekeik realizálására fordítsák.”¹² A falvak paraszti népe már csak ez okból is kevésbé veszi ki a maga részét a forradalmi akciókból, nagyobb teret engedvén ezáltal azoknak a falusiaknak, akik már megindultak a városiasodás útján, lévén hogy városi ipari munkássá vedlettek át.

A forradalom előkészítésében és irányításában ideig-óráig annak a fiatal baloldali, a rákosista rendszerhez korábban hű, idővel vele élesen szembeforduló, ún. revizionista értelmiségnek jutott döntő szerep, amely a forradalom történetírói emlékezetét is erőteljesen formálta 1957-től fogva. Ilyetén szerepük oly mértékben közismert, hogy nem szükséges e helyt bővebben is tárgyalni. Annál inkább megérdemli a figyelmet az egyetemi

¹¹ A Horthy-kori falusi mobilitáshoz vö. Gyáni Gábor: *Magyarország társadalomtörténete a Horthy-korban*. In: Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Osiris, Bp., 1998. 315–316.; az ötvenes évek jellemző paraszti/falusi mobilitási tendenciáiról Valuch Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a 20. század második felében*. Osiris, Bp., 2001. 194.

¹² A sajátos paraszti értékrendről és habitusról Samuel L. Popkin: *A racionális paraszt*. ELTE, Bp., 1986. 88. (Szociológiai Füzetek 39)

diákság, amely már hónapokkal az október végi robbanást megelőzően kitüntette magát politikai tettekre készségével és gondolati radikalizmusával. Aligha véletlen, hogy legnagyobb számban épp közülük hagyták el az országot 1956 végén, 1957 elején.

Az egyetemi diákság feltűnő forradalmi mobilizálódása már amiatt is hosszabb magyarázatra szorul, mert az 1956 előtti években követett szigorú osztályselektációs egyetemi felvételi politika és az egyetemi képzés túlideologizáltsága miatt nem annyira magától értetődő ez a forradalmi aktivizmus. Ha ezúttal csak a diákok szociális összetételét tekintjük is, nyomban szembetűnik, hogy főként azok az alsó társadalmi csoportok élhettek ez idő tájt gyermekeik felsőfokú iskoláztatásának a lehetőségével, melyek ideológiai okokból is („*proletárdiktatúra*”) a kommunista diktatúra megbízható támaszának számítottak. A szegény paraszt, valamint a városi (ipari) munkáscsaládokból származó diákok alkották az egyetemisták abszolút többségét: a Marx Károly Közgazdaság-tudományi Egyetem hallgatóinak a 67 százalékát tették ki például az említett rétegekből származók az 1954–55-ös tanévben.¹³ Nem mellőzhető ugyanakkor a szakérettségi társadalmi jelentősége sem, hiszen rajta keresztül szintén a Horthy-korban legszegényebb, legelesettebb és legkevésbé mobil alsó társadalmi csoportok fiai és lányai szereztek – könnyített úton – egyetemi diplomát. Ilyenformán az 1952–53-as tanévben a hallgatók egyötöde a szakérettségisek közül rekrutálódott, bár ez az arány idővel némileg csökkent – 1956 októberében például már csupán 13 százalék felelt meg neki.¹⁴ Ennek az volt az oka, hogy időközben (1955-ben) megszűnt a szakérettségi intézménye.¹⁵

Vessünk végül futó pillantást az ipari munkásságnak az ’56-os forradalomban betöltött szerepére. Ez azért égető kérdés, mert a kommunista rendszer 1956 előtt és utána úgyszintén folyton a nagyipari munkásságra hivatkozott, mint uralma fő társadalmi bázisára. Ami több volt holmi ideológiánál (ahogy a kifejezést Karl Mannheim használja), hiszen a munkásság, de legalábbis az e sorból származók egy része olykor ténylegesen is hasznélvezője volt a rendszer osztálypolitikájának. Ahogy az egyetemi diákság kapcsán korábban már regisztráltuk, ezen előny az egyéni mobilitási esélyek számukra kedvező alakulásában mutatkozott meg. A munkásság egészének az élethelyzete azonban semmivel sem mutatott jobb képet, mint a többi társadalmi csoporté, legföljebb a falusi rétegeket túlta valamennyire felül.¹⁶ Tény viszont, hogy olyan súlyos politikai üldöztetés sem érte a szóban forgó csoportot, mint a kisbirtokos rétegeket, mindenekelőtt a parasztságot az 1956-ot (és különösen az 1953-at) megelőző néhány évben.

Az ipari munkásosztály fogalma gyökeres tartalmi változáson esett át a második világháborút követő egy évtized folyamán. Az erőltetett iparosítási politika által kiváltott óriási számbeli bővülés alapvető szerkezeti és tudati módosulásokat eredményezett itt is. Az ötvenes évek ipari munkássága merőben más képet mutatott a húszas-harmincas évek ipari munkásosztályához képest, például azért is, mert hiányzott belőle az osztálytudatos, autonóm érdekvédelmi, politikai, valamint kulturális szervezeti potenciállal rendelkező szakmunkás elit. Továbbá az új munkásság kifejezetten hibrid képződmény volt. A paraszti sorból hirtelenjében felemelkedettek mellett nagy számban találtak itt maguk-

¹³ Zsidi Vilmos: *A hallgatóság és a tanári kar átalakítása a közgazdaság-tudományi egyetemen 1945–1956*. In: Valuch Tibor, szerk.: *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben*. Osiris/1956-os Intézet, Bp., 1995. 615.

¹⁴ Kovács M. Mária – Örkény Antal: *Káderek*. ELTE, Bp., 1991. 17. (Szociológiai Füzetek)

¹⁵ Majtényi György: *A tudomány lajtörjája. „Társadalmi mobilitás” és „új értelmiség” Magyarországon a II. világháború után*. Gondolat – MOL, Bp., 2005. 109.

¹⁶ Belényi Gyula: *A munkáscsaládok reáljövödelme és szociális ellátottsága (1949–1968)*. Történelmi Szemle, XL., 3–4. (2003) 305–331.

nak helyet átmeneti időre szólóan a kispolgárság, a középosztály, sőt helyenként a felsőbb osztályok lecsúszott, deklasszálódott elemei is. Csupa olyanok tehát, akik munkásként való azonosítását erősen kifogásolta az '56-os forradalom munkabázisát eliminálni igyekvő kádári megtorló apparátus és a hivatalos forradalmi imázs (amit az ellenforradalom kifejezése félmjelzett). Az egész háttérben pedig az rejlett, hogy 400 ezer fő, az 1949-ben regisztrált falusi népesség egyhatoda váltott át ipari munkára 1949 és 1953 között.¹⁷ Az említett hallatlan exodus alapjaiban módosította az ipari munkásság társadalmi és mentális arculatát.

A nagy átalakulás azzal járt, hogy a fiatal szakmunkások bére (és társadalmi megbecsültsége) vészesen közel került a vállalati menedzsment középső grádicsain helyet foglaló, a közvetlen termelésirányítást ellátó technikusai, kezdő mérnöki alkalmazottak béréhez és presztízséhez egyaránt. A folyamat a nem fizikai ipari alkalmazottak béreinek drasztikus csökkenésével egyetemben végül oda vezetett, hogy a vállalati alkalmazotti hierarchia ezen két kategóriája szoros „szövetséget” kötött egymással a forradalom során, ami a munkástanácsok tevékenységében manifesztálódott: mely szervezetet a technikusok, a mérnökök, valamint az újonnan felemelkedett fiatal szakmunkások legmozgékonyabb elemei töltötték meg ekkoriban étellel. Megfigyelhető volt ugyanakkor a belső homogenizálódás tendenciája is a fizikai ipari munkások tágabb körén belül, ami a bérszínvonal kiegyenlítődéésében és a korábban eltérő presztízst élvező iparágak közti közeledésben jelentkezett.¹⁸

***

Miután érzékeltettük az ötvenhatos forradalom főbb társadalmi támasztékait, külön is foglalkozunk '56 társadalmi támogatottságának egyes szociológiai és pszichológiai mozgatórugóival. Arra a kérdésre igyekszünk választ adni, hogy mi motiválta a fentiekben már azonosított társadalmi és foglalkozási csoportokat a diktatúra hatalmi gépezetével való szembe fordulás során. Amit elsőként ki kell vagy ki lehet emelni e tekintetben, az az '56 előtti fél, egy évtized intenzív társadalmi átrétegződési folyamata. Ez a fajta társadalmi mobilitás, amely szinte minden egyes családot és minden egyént közvetlenül is érintett valamilyen módon, azt eredményezte, hogy általánossá lett a bizonytalanság és az átmenetiségérzés az identitást tekintve. A társadalmi státust érintő fokozott bizonytalansági érzés nem csak azokat sújtotta, akik 1945-öt követően deklasszálódtak, s akik számszerű tömegét korántsem szabad lebecsülni (noha máig tisztázatlan a lesüllyedők tényleges nagyságrendje). Ám hasonlóképpen áthatotta azokat is, akik ezzel egy időben a helyükbe léptek és a cirkuláris mobilitás folytán új értelmiséggé, új elitté vagy új munkásosztállyá váltak. Egyetlen kompakt társadalmi csoport sem akadt az ötvenes évek közepi Magyarországon, amely rendelkezett volna azzal a biztos önazonosság-tudattal, amely ráadásul az imázsukkal is egybeesett.¹⁹

Nem járunk messze az igazságtól, ha feltételezzük, hogy a bizonytalansági érzés volt a legáltalánosabb korabeli társadalmi tapasztalat, ami egyúttal valamiféle szociológiai magyarázattal is ellát bennünket a forradalmi potenciál kialakulását illetően. Ezt a jelen-

¹⁷ Belényi Gyula: *Az extenzív iparosítás politikája és a fizikai dolgozók foglalkozási átrétegződése (1948–1953)*. Valuch Tibor, szerk.: i. m. 623.

¹⁸ Horváth Sándor: *Munkás, paraszt, értelmiség munkaverseny lázában ég*. In: Püski Levente – Valuch Tibor, szerk.: *Mérlegen a XX. századi magyar történelem – értelmezések és értékelések*. 1956-os Intézet – DE TI, Debrecen, 2002. 351.

¹⁹ Az új értelmiségről, valamint az új munkásságról készült történeti vizsgálatok alátámasztják a státuszbizonytalanságot illető tézisünket. Vö. Majtényi György: i. m. 169–171; Horváth Sándor: *A kapu és a határ: mindennapi Sztálinváros*. MTA TTI, Bp., 2004. különösen 52–53.

séget a *mobilitási csapda* kifejezéssel kívánjuk ezúttal illetni, azt igyekezvén sugallni általa, hogy a sztálinista hatalmi elit önnön sírját ásta meg az erőltetett iparosítási politika és a társadalom folytonos mozgásban tartása révén. Mindezek segítségével mindenki sikerült ugyanis elültetniük (és tartósítaniuk) a bizonytalanság mindent átható érzését, amely a túlzottan képlékeny társadalmi hierarchiájával jár szükségképpen együtt. Azért volt ez csapdahelyzet, mert az eredetileg a rendszer stabilizálása, az erőszakos hatalomátvétel és az önkényes hatalomgyakorlás legitimálása érdekében alkalmazott mobilizációs stratégia vált olyan erővé, ami sokakban (szinte mindenki) képes volt megérlelni a kemény diktatúra elleni fellépés lelki-szellemi lehetőségét.

S mi vezetett vajon a mobilitási politika alkalmazásához? Nem más, mint a képviselői demokrácia intézményeinek a teljes hiánya, minél fogva a nyílt terror mellett nemigen állt más intézményes eszköz a hatalmi elit rendelkezésére az állampolgári (helyesebben az alattvalói) lojalitás elnyerésére. A társadalmi mobilitás zsilipjeinek a szélesre nyitása viszont ráadásul illeszkedett is a kommunista utópia mint társadalomszervező erő teleologikus ideológiai elképzeléséhez. Abban a politikai rezsimben, ahol a legitimációt szinte kizárólag a „programideológiák” szolgáltatják, a szabadság súlyos korlátozásával járó hatalomgyakorlás az öröklött nagy társadalmi egyenlőtlenségek tompításával és látványos ellensúlyozásával (a cirkuláris mobilitás ösztönzésével és a javak elosztásának az egalitarizmusával) szerezhet magának valamennyi (és valamelyest) támogatót az alávetettek köréből.²⁰

Feleletre vár még az a kérdés, hogy mi motiválta a helyzetét, kultúráját és érdekeit tekintve egymástól sok mindenben különböző társadalmi csoportok tagjait forradalmárrá válásuk során. Ami e tekintetben a revizionista értelmiséget illeti, a kérdés könnyen elintézhető a szokványos magyarázattal, nevezetesen, hogy becsapottsági érzésük, a kommunista utópiákba vetett illúzióik hirtelen és drámai elvesztése miatt váltak lázadókká (már jóval '56 kirobbanását megelőzően). Hazai körülmények között tovább fokozta ebbéli fogékonyságukat a történelmileg adott értelmiségi szubkultúra, s annak kollektív emlékezeti hagyománya, amely a reformkor és 1848 óta mindenfajta társadalmi átalakulás fő kiváltó okául az írók, a költők és társaik társadalmi és politikai érzékenységét tüntette ki. A módfelett átpolitizált értelmiségnek ez a szereptudata, sőt prófétikus hevülete jottányit sem vesztett erejéből 1945-öt követően sem. Életben tartásához jótékonyan hozzájárult a politikai romantika hagyományát tovább vivő kommunista társadalomfilozófiai utópia is. Ez a mélyebb oka annak, hogy az ún. elkötelezett (valamint a társutas) értelmiség oly mérvű hatalmi szerephez juthatott a diktatúra uralmi gépezetén belül. A párt akaratát közvetítették a „nép” felé, és egyúttal a nép jóváhagyását is kifejezésre juttatták a hatalom irányába. Azt a közvetítő szerepet vállalták tehát magukra, amely – *par excellence* politikai közvélemény hiányában – a hatalom legitimálásának a funkcióját teljesítette a diktatúra sajátos körülményei között. Aminek persze maguk is tudatában voltak, ráadásul kézzelfogható történelmi tapasztalatok igazolták előttük, hogy miként a múltban, ezúttal is rájuk hárul a társadalom úgynevezett képviselője a hatalom színe előtt. Ebből fakadt kivételes helyzetük, amely végül a hatalommal való szövetség nyílt felmondására is őket tette elsősorban képessé, amire 1953-tól folyamatosan sor került Magyarországon.

Az értelmiség (legalábbis a kommunista kötődésű hányada) által betöltött eme sajátos funkcióból, a jelzett közvetítő szerepből fakadt, hogy a hatalom maga is úgy tekintett erre az értelmiségre, mint a társadalom, vagyis a köz véleményének adekvát megszólaltatójára

---

²⁰ A fogalmi alapokhoz vö. Szabó Miklós: *Programideológiák és állapotideológiák. Az ideológia szerepe és típusai a polgári korszakban*. In: *Új: Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986*. Medvetánc, Bp., 1989. különösen 98.

és autentikus képviselőjére. Ezért is tulajdonított a hatalom átlagon felüli jelentőséget az értelmiségnek, melyet ugyan gyakran megrendszabályozott (a kommunista kultúrpolitika volt ennek megfelelő eszköze), ám amihez magának is alkalmazkodnia kellett némiképpen. Ez okból követte az elit éber figyelemmel az értelmiség mérvadó köreinek a politikai viselkedését, és reagált az észlelt változásokra oly feltűnő heveséssel. Mely gesztussal egyúttal meg is erősítette az értelmiség önnön fontosságába vetett hitét. Mivel tehát a hatalomnak szüksége volt az értelmiségre, hogy fenn tudjon tartani néminemű kapcsolatot vagy a kapcsolat látszatát a társadalommal, az értelmiség kiváltságolt magja bizonyos mozgásterre is szert tudott tenni a cselekvést és a gondolkodást illetően, aminek birtokában a hatalomra nézve akár veszélyt is jelenthetett az értelmiségnek tulajdonított jelentőség, valamint a saját szereptudata folytán.²¹

Az egyetemi diákság proeminens forradalmi szerepvállalása egy, a hazai horizonton némileg túlmutató kontextus felvillantását követeli meg. A fiatalok lázadása egy már jó ideje érlelődő, a második világháború befejezésétől különösen szembeötlő nemzedéki szakadás megnyilvánulásaként is felfogható. Hadd emlékeztessék a fiatalok nyugati (az Egyesült Államokból kiinduló) életstílusreformjára és nemegyszer anarchisztikusnak tűnő lázadására, amely végül egy, a felnőttektől élesen elütő ifjúsági szubkultúra kialakulását eredményezte.²² A főként a tömegkultúra eszköztárát mozgósító nemzedéki „protest” (ruházat, testkultúra, zene és fogyasztás) Nyugaton az 1960-as évek végén telítődött határozott politikai tartalommal (ami az 1968-as egyetemi diáklázadásokban kulminálódott); Magyarországon azonban ez már 1956-ban nyíltan a felszínre tört. A kérdés így szól tehát: mi áll vajon az átpolitizált diákmozgalmak korai – magyarországi – megnyilvánulása mögött?

A magyarázat újfent a kommunista diktatúra által teremtett sajátos körülményekben keresendő. Abban, hogy a mifelénk is töretlenül folyó ifjúsági szubkulturalizálódás hamar és drasztikusan szembe került a politikai és egyéni szabadságnak a diktatúra általi könyörtelen korlátozásával. A nemzedéki önállósulás hazai folyamata ilyenformán időlegesen sem rekedhetett meg (mint történt tőlünk nyugatabbra) az öltözködési reform vagy a fogyasztási szokások radikális megváltoztatásának, az így afirmálódó új identitások szintjén. Hiszen a szabadság hiánya nyomban és szükségképpen átpolitizálta a politikailag ártatlannak indult nemzedéki identitáskeresés buzgalmát. Ezért mondott csődöt a szigorú kommunista iskolai szocializáció gyakorlata, midőn összetalálkozott a háború utáni generációs újrendeződés univerzális folyamatával.

Ami végül a munkásságot illeti, a forradalmi ösztönző erők talán legfontosabbika ez esetben is a frusztráltság volt vagy az lehetett. Az elkeseredettségnek vagy elégedetlenségnek a kétségkívül rossz anyagi helyzet melletti fő kiváltó oka minden bizonnyal a társadalmi felemelkedés kilátásának a hiánya volt. Ezt szem előtt tartva vélik úgy egyes elemzők, hogy a munkások alsó szegmensei kapcsán akár még a durkheimi anómia fogalmát is használatba lehet venni magyarázatképpen. Azokra a képzetlen városi (budapesti) munkásfiatalokra vonatkoztatják a fogalmat, akiket „pesti srác”-ként szokás megnevezni,

²¹ Vö. Ständeisky Éva: *Gúzsba kötve. A kulturális elit és a hatalom*. 1956-os Intézet – Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Bp., 2005.

²² A kérdést tekintve alapvető: John R. Gillis: *Youth in History. Tradition and Change in European Age Relations, 1770-Present*. Academic Press, New York, 1981. 185–211. A magyar fejleményeket vizsgálta: Horváth Sándor: *Hooligans, spivs and gangs. Youth subcultures in the 1960s*. In: János M. Rainer – György Péteri, eds.: *Muddling Through in the Long 1960s. Ideas and Everyday Life in High Politics and the Lower Classes of Communist Hungary*. Institute for the 1956 Hungarian Revolution – Program on East European Cultures and Societies, Budapest – Trondheim, 2005. különösen 200–203.

vagyis az utcai harcoló csoportok tagjaira gondolnak ekkor. Akik társadalmi státusát állítólag az immobilitás, sőt a süllyedés, s ezzel szoros összefüggésben az alacsony iskolázottság, a deviancia, a marginalitás, a „normális” családi háttér hiánya, az általános elkeseredettség és a konfliktuskereső lelki beállítottság határozta meg.²³

E fogalmi megközelítés szembeűnően gyenge pontja, hogy nem áll kellő összhangban az empirikus adatok bizonyítékaival. Amellett, hogy – a korábban mondottak miatt – nem adhatunk teljesen hitelt azoknak a foglalkozási, a státusra vonatkozó hivatalos megnevezéseknek, melyek a perek elíteltjeiről a megtorlás során keletkezett iratokban olvashatók, ráadásul ma már azt is tudjuk, hogy nem csak sodródó, marginális helyzetű és segédmunkásként számon tartott tagokból álltak az utcai fegyveres csoportok. Kézszelhető bizonyítékokkal szolgál ezt illetően a kérdés avatott kutatója, Eörsi László, aki egyik munkájában több ezer „pesti srác” foglalkozási adatait is közreadta.²⁴ Azok fényében a frusztrált nagyvárosi alsó munkás rétegeknek a fegyveres csoportokkal történő mechanikus azonosítása, az erre épített elméleti magyarázat nem állja ki a tudományos bizonyítás próbáját.²⁵

A munkástanácsokban tömörülő, az általuk láthatóvá tett munkásság viszont, társadalomtörténeti értelemben, az utcai fegyveres csoportokétól eltérő minőséget képvisel. Legalábbis ezt sugallja a munkástanácsok köré szőtt társadalomelméleti mítosz, amikor e szervezetet a szakmunkásság (a munkáselit) fogalmával hozza közvetlen kapcsolatba. A munkástanácsoknak kivételesen nagy elméleti jelentőséget Hannah Arendt kölcsönzött. Néhány évvel az események megtörténte után, azok közvetlen hatása alatt állva Arendt kijelentette: az ötvenhatos munkástanácsok, a munkásság forradalmi aktivitásának spontán teremtményei a társadalom alulról való megszerveződésének a csíráját és ígérétét, a közvetlen demokrácia reményét rejtették magukban. Ami a munkástanácsok spontán módon való keletkezését illeti, a „tényt” Arendt úgy értékelte, mint annak ékes bizonyítékát, hogy: „semmi sem mond inkább ellent a kormány korlátozása nélkül maradt nép anarchista és törvénytelen hajlamairól szóló régi bölcsességnek, mint a tanácsok kialakulása, amelyek mindenütt, ahol megjelentek, a legkifejezettebben pedig a magyar forradalomban az ország politikai és gazdasági életének újjászervezésével és egy új rend megteremtésével voltak elfoglalva.”²⁶

Ezt a koncepciót történészként viszi tovább az angol Bill Lomax, aki a hatvanas évek (nyugati) politikai aktivizmusától (a diáklázadásoktól) fűtve és a 20. század eleji szindikalizmus eszmei hatására vált (vagy válhatott) Arendt hí követőjévé. Mint írta: „A magyar forradalom legnagyobb vívmányát tehát abban kell látni, hogy megteremtette a népi hatalom tökéletesen új struktúráját – a munkások által közvetlenül ellenőrzött munkástanácsok államát. [...] Lényegük ... abban állt, hogy forradalmi intézményként olyan szervek voltak, amelyek révén a nép közvetlenül uralkodhatott és a társadalom önmaga urává válhatott. A magyar munkások tehát a gyárak feletti közvetlen ellenőrzést gyakorló munkástanácsok révén egy csapásra szétzúzták a kommunista párt korábbi államhatalmát, és megnyitották az utat egy olyan társadalom felé, amely a marxizmus és

²³ Kozák Gyula: *Szent csőcselék*. In: *Évkönyv 1999. VII. Magyarország a jelenkorban*. Szerk.: Standeisky Éva – Rainer M. János. 1956-os Intézet, Bp., 1999. különösen 264–69.

²⁴ Eörsi László: *Ferencváros 1956. A kerület fegyveres csoportjai*. 1956-os Intézet, Bp., 1997; Uő: *Corvinisták, 1956. A VIII. kerület fegyveres csoportjai*. 1956-os Intézet, Bp., 2001; Uő: *Széna tériek 1956*. 1956-os Intézet – Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Bp., 2004

²⁵ Vö. Tóth Eszter Zsófia: *A társadalmi részvétel egyes kérdései 1956-ban*. In: Püski Levente – Valuch Tibor, szerk.: i. m. 379–380.

²⁶ Hannah Arendt: *A forradalom*. (Ford. Pap Mária) Európa, Bp., 1991. 355.

a szocializmus eredeti célja volt – ahol a hierarchia az egyenlőségnek adja át a helyét, ahol a politikai intézményeket népi szervek váltják fel, ahol a politikai uralomból társadalmi hatalom lesz...”²⁷

A munkástanácsoknak főként a rendszerváltás után megindult alaposabb kutatása nem támasztja azonban alá ezeket az elméleti elvárásokat és történetírói megállapításokat. A forradalmi munkásradikalizmus munkástanácsokban testet öltő spontaneitásának a téziséhez is komoly kétségek férnek, hiszen ezeket a szervezeteket fentről, a hatalom oldaláról kezdeményezték: közvetlenül a kommunista párt és a neki engedelmeskedő SZOT állt életre hívásuk mögött. Nem térve ki az eseménytörténet részleteinek az ecsetelésére, csupán megemlíjtjük az október 26-ai, a november 16-ai, illetve 22-ei rendelkezéseket, melyek a munkástanácsok felállításáról intézkedtek. Ezek a hatalmi kezdeményezések abból eredtek, hogy a hatalom a munkástanácsokon keresztül próbált (és tudott) hatni a nagyvárosi és a nagyipari munkásságra annak érdekében, hogy beinduljon az ipari termelés, és hogy korlátozhassa vagy szabályozhassa a sztrájkokat. Egy szó mint száz: a hatalom, már a Nagy Imre-féle vezetés, de a kádári szintűgy arra próbálta váltakozó sikerrel felhasználni a munkástanácsokat, hogy mind Budapesten, mind pedig a nagyobb ipari gócpontokon minél hamarabb megteremtődjenek a hatalom szempontjából konszolidált élet- és munkaviszonyok.²⁸

Ennél is fontosabb a munkástanácsok megfelelő társadalomtörténeti tartalommal való feltöltése és a munkástanácsai demokrácia társadalomelméleti megítélése. Az utóbbit illetően sem igazolódna a korábbi hipotetikus feltevések, melyek a közvetlen demokratikus társadalomszervezési ideák szervezeti forrásaként állítják be az ötvenhatos munkástanácsokat. S az sem igazolódik, hogy mindez kapcsolatba hozható a két háború közötti szakmunkáselit politikai és habitusbéli hagyányaival. Az érvelés kritikus pontja a társadalomtörténeti argumentáció hiányosságában rejlik, hiszen a munkástanácsok társadalmi összetételét vizsgálva többen is megállapították, hogy (1) nem tisztán munkásszervezetekről van szó; (2) nem is kizárólag a szakmunkáselit játszott benne hangadó szerepet; (3) a munkástanácsok szakmunkás származású vezetői pedig sem a személyüket, sem pedig az eszmei beállítottságukat tekintve nem mutatnak észrevehető folytonosságot a két háború közötti, az akkori munkásmozgalmat éltető szakmunkáselittel (és szociáldemokrata eszmekörrel).

A munkástanácsok aktív tagjai és jól azonosítható vezetői szakmunkásokat, technikusokat, mérnököket egyaránt magukba foglaltak. Továbbá: a munkástanácsokban aktív szerepet betöltő szakmunkások zöme a fiatalabb évjáratú (30 év körüli) és nemegyszer közvetlenül is paraszti származású, többnyire elsőgenerációs munkásokból kerültek ki; ez viszont önmagában is kizárta, hogy általuk folytatódjék tovább az ötvenes években kényszerűen megszakadt két háború közötti munkásmozgalmi hagyomány. Ráadásul az eddig alaposabban tanulmányozott munkástanácsai dokumentumok (jegyzőkönyvek, nyilatkozatok) nem támasztják alá, hogy az alulról ellenőrzött és szervezett társadalmat illető eszmék általánosan elfogadottak lettek volna a munkástanácsok körében.²⁹

Ama további kérdésre, hogy mi készítette a nagyipari munkás- és nagyvállalati középvezetői rétegek meghatározott köreit a forradalmi mobilizálódásra, a következő módon

²⁷ Bill Lomax: *Magyarország 1956*. Ford. és kiegészítette Krassó György. Aura Kiadó, Bp., 1989. 242–243. Az eredeti angol kiadás 1978-ban jelent meg.

²⁸ Horváth Sándor: *A Központi Munkástanács története. Első Század*, 1998/1. 113–209; Tóth Eszter Zsófia: *A Csepel Vas- és Fémművek munkástanácsának története (1956–1957)*. Múltunk, 1999/4. 163–198. A munkástanácsok tárgyilagosa eseménytörténetéhez ld. még Varga László: „*Utóvédharc*”. *Munkástanácsok 1956*. In: Uő: *Az elhagyott tömeg. Tanulmányok 1950–1956-ról*. Cserépfalvi – Budapest Főváros Levéltára, Bp., 1994. 199–237.

válaszolhatunk: egy felemelkedő réteg (a szakmunkások) elégedetlenkedése nyilvánult meg ilyen módon a kedvezőtlenül alakuló életviszonyokkal és az autoriter hatalmi viszonyokkal szemben. Mely ressentiment találkozott és egybe folyt a technikusok, a mérnökök, tehát a vállalati középvezetői réteg frusztrációjával. A technikusok, a mérnökök és hasonszórú társaik rossz közérzete a bérezés nivellálásából (alig kerestek jobban a sztahanovista szakmunkásoknál), és nem utolsósorban munkabéli önállótlanáguk deprimáló hatásából fakadt. Így és ezúton találtak tehát egymásra ők, akik a termelés általuk történő megszervezését és a javak elosztása feletti rendelkezés jogának a gyakorlását tekintették közös érdeküknek 1956 végén.

***

Az 1956-os forradalom társadalomtörténetét, ezt a ma még megíratlan történetet elbeszélve arra mutattam rá, hogy melyek azok a társadalmi csoportok, melyek a forradalmat közvetlenül „csinálták” és milyen késztetések hatására tették a dolgukat. Nem volt célom, hogy marxista történész módjára megpróbáljam kimutatni azt az egyedüli társadalmi erőt (*osztályt*), melynek kifejezett és egyedüli érdekében állt (volna) kirobbantani a forradalmat. Szakítva a szokványos megközelítéssel, amely osztályalapon igyekszik definiálni valamely forradalminak tekintett felfordulás társadalmi jelentését (és ennek megfelelően polgári vagy proletár forradalomról beszél), arra igyekeztem rávilágítani, hogy mennyire szerteágazóak voltak a forradalomban „érdekelte” társadalmi csoportok és milyen sokrétűnek bizonyultak a forradalmasodásukhoz vezető ösztönzők. Arra az eredményre jutottam tehát, hogy a magyar forradalom társadalomtörténeti specifikuma társadalmi támogatottságának a pluralitásában és fragmentált voltában. Egyetlen olyan átfogó társadalmi csoport sem akadt ugyanis, melynek ne ragadta volna magával egyik vagy másik szegmensét a forradalom ellenállhatatlan heve, s amely több-kevesebb szerepet ne vállalt volna az események kirobbantásában vagy továbbvitelében. Ez a társadalmi sokszínűség és heterogenitás az, ami láthatólag megkülönbözteti '56-ot az addig ismert forradalmaktól, vagy csak a velük kapcsolatban előadni szokott történeti narratíváktól. Már ez okból sem lehet társadalomtörténeti kategorizálással megnyugtatóan megoldani ötvenhat mint forradalmi esemény meghatározását, kijelentve róla, hogy ennek vagy annak a társadalmi erőnek (osztálynak) volt a műve. Ez a törekvés már a kádári propagandának is komoly nehézségeket okozott, amikor – a marxista kliséknek megfelelően – a restaurációs jellegű ellenforradalom címkéjét igyekeztek ötvenhatra ragasztani azt bizonygatván, hogy nagy vagy döntő szerepe volt benne a horthysta társadalmi-politikai erőnek. Ez az ideológiai megfontolásokon nyugvó meghatározás a maga idejében is hiteltelennek hatott.

Könnyen lehet, hogy '56 illetén társadalmi vonása a tagadni, lerombolni és meghaladni kívánt kommunista diktatúrának volt a következménye. Abból eredt, hogy az ötvenes évek sztálinista diktatúrája a (civil) társadalom egészével került szembe ötvenhat során. Leszámítva egy szűk apparátusi réteget, egyetlen olyan kompakt és népes társadalmi csoport sem akadt, amely ne mondta volna fel részben vagy egészben a lojalitást a sztálinista ancien régimmel szemben.

Már pusztán ezért sem számít döntő kérdésnek, hogy egy valamikori bolsevik apparátscsik, Nagy Imre állt a forradalminak nevezett események élén, amely maga is ötvenhat jellemző paradoxonja. Ennek az áll a háttérben, hogy a hatalom legitimációjának eróziója rövid időn belül magát a hatalmi elitet is elérte (a folyamat már évekkel '56 előtt megindult). S mivel egy totalitáriánus politikai rendszerben a társadalmi hierarchia csúcsain

²⁹ Horváth Sándor: i. m. (1998); Tóth Eszter Zsófia: i. m.; Szokolczai Attila: *A győri vagongyár munkástanácsa a győri forradalom élén*. In: Püski Levente – Timár Lajos – Valuch Tibor, szerk.: *Politika, gazdaság és társadalom a XX. századi magyar történelemben* II. KLTE, Debrecen, 2000. 129.

nyílik csak némi tér az önálló politikai cselekvés és a szellemi útkeresés számára, nincs rajta mit csodálkozni, ha '56 előkészítói és kezdetben volt legitím irányítói szintén ebből a régi-új elitből rekrutálódtak. Akik döntésükkel nyomban ki is rekesztették magukat a hatalmi elitből, és visszacsúsztak az alattvalók táborába. S valóban, a Rákosi Mátyás által Nagy Imre és támogatói ellen 1955-től foganatosított lépések (kizárásuk a pártból és minden hatalmi tisztségtől való megfosztásuk), valamint Kádár János 1957-től éveken át tartó megtorló akciói mind ezt a célt kívánták szolgálni.

A forradalom társadalomtörténeti heterogeneitása a forrása, hogy sokakat zavarba hoz ötvenhat történeti narratívájának elhelyezése a „világtörténelem” palettáján. A marxista fogalmi klisékhez igazított történeteszemlélet tükrében ugyanis '56 rendhagyó és kategorizálhatatlan történelmi entitás. Ennek kívánt a marxista Lomax ellenszegülni, midőn a munkástanácsos munkásság mint '56 vezető forradalmi erejének a posztulálásával tért volna vissza a marxista fogalmi játékhoz. Ha azonban ez már nem lehetséges, akkor aligha odázhatjuk sokáig ötvenhat társadalomtörténetének gondos és körültekintő feltárását, ami a magyar forradalom historiográfiájában a teljes megújulást is magával hozhatja idővel.